

विभाग १

जैन धर्म, समाज व कलावैभव

- १) जैनांच्या सांस्कृतिक इतिहासाची वैशिष्ट्ये
- २) जैन धर्माची रूपरेषा
- ३) जैन धर्माची प्राचीनता
- ४) जैन धर्म आणि एकात्मता
- ५) कोकण व जैन धर्म
- ६) भारतीय संस्कृती आणि जैन समाज
- ७) अभिनव जैन विद्वत् --- चर्चासत्र
- ८) जैन समाज : पहिले आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र
- ९) जैन समाज : एक संस्वत्र अध्ययन विषय
- १०) अद्वितीय जैन शिल्प : मानस्तंभ
- ११) जैन शिल्पकला वैभव

११।

जैनांच्या सांस्कृतिक इतिहासाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून भारतीय संस्कृतीच्या विविध अंगोपंगांचा सखोल व शास्त्रीय अभ्यास करण्याची प्रथा पश्चिमात्य विद्वान संशोधकांनी आपल्या अविरत परिश्रमांनी पाडली. या प्राच्यविद्याविशारदांच्या महत्वपूर्ण संशोधनांनी भारतीय संस्कृतीच्या समृद्धतेवर व विविधतेवर बराच प्रकाश पाडला आहे; पण या सर्व संशोधनांतून जर कोणता भाग या ना त्या कारणास्तव वगळला गेला असेल तर तो जैन संस्कृतीचा भाग होय. भारतीय संस्कृतीमध्ये जैन संस्कृतीला इतके मानाचे स्थान आहे की जैन संस्कृती नीट समजावून घेतल्याशिवाय भारतीय

संस्कृतीच्या अभ्यासकांनी ही गोष्ट लक्षात घेऊन आपल्या संशोधनाचा मोर्चा जैन संस्कृतीच्या अभ्यासकडे वळविला पाहिजे. तोपर्यंत जैन संस्कृतीच्या अभिमान्यांनी आपल्या मगदुरानुसार जैन संस्कृतीचे महत्व लोकांना समजावून देण्याचा प्रयत्न करावयाचा हवा आणि त्याच दृष्टीने जैनाच्या सांस्कृतीक इतिहासाची प्रमुख वैशिष्ट्ये कोणती आहेत, हे पाहण्याचे प्रस्तुत लेखात योजिले आहे.

प्राचीनता

प्राचीनता हे जैनांच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे पहिले मोठे वैशिष्ट्य आहे. जैन संस्कृती केहापासून सुरु झाली याबद्दल सर्वाचे एकमत नाही. जैनांच्या मते त्यांची संस्कृती अनादिकालापासून प्रचलित आहे, तर काहीजण ती जैनांचे तेविसावे तीर्थकर भगवान पाश्वनाथ यांच्या वेळेपासून म्हणजे इसवी सनापूर्वी आठव्या शतकापासून सुरु झाली, असे मानतात. अलीकडे झालेल्या ऐतिहासिक संशोधनावरून असे सिध्द झाले आहे की, जैन संस्कृतीची सुरुवात इसवी सनापूर्वी आठव्या शतकापासून झाली हे मानणे चूक आहे. जैन संस्कृती ही वेदकाली अस्तित्वात होती. सिंधू नदीच्या खोल्यात हरण्या व मोहोंजदारो या गावी जे वेदपूर्वकालीन अवशेष सापडले आहेत, त्यांवरून पुराणवस्तुशास्त्रज्ञांनी असे अनुमान काढले आहे की, इसवी सनापूर्वी ३००० वर्षे जैनांचे प्रथम तीर्थकर भगवान ऋषभदेव यांची पूजा लोक करीत असले पाहिजेत व हे अनुमान स्वीकारण्याकडे बन्याच प्रथितयश संशोधकांची प्रवृत्ती दिसून येत आहे. याचा अर्थ असा की, जैन संस्कृती सुरु होऊन आज सुमारे ५००० हून अधिक वर्षे झाली. हे अनुमान जरी सर्वमान्य झाले नसले तरी एवढे निश्चयपूर्वक सांगता येईल की, जैन संस्कृती ही वेदकालाहूनही प्राचीन खास आहे.

अखंडित परंपरा

जगामध्ये असे फार थोडे समाज शिल्लक आहेत की ज्यांची संस्कृती पुरातन असूनदेखील ती आजतागायत काही विशेष फरक न होता प्रचलित आहे. इजिप्त, सुमेरिया, बॅबिलोनिया, अॅसीरिया, खलिड्या, क्रीट, ग्रीस, इटली वगैरे देश हे जगातील अत्यंत पुरातन संस्कृतीचे --- हिंदूस्थान व चीन खेरीज करून --- प्रदेश म्हणून गणले जातात; परंतु त्या प्रदेशांतील समाजांच्या पुरातनकालीन व सध्या प्रचलित असलेल्या संस्कृतीत कसलेच म्हणावे असे साम्य दिसत नाही;

पण जैन समाजाची परिस्थिती तशी नाही. म्हणून अखंडित परंपरा हे जैनांच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे दुसरे प्रमुख लक्षण समजले पाहिजे. तीन हजार वर्षांपूर्वीच्या व हल्लीच्या संस्कृतीत मूलभूत फरक असा दिसून येत नाही. जैनांच्या देवांची म्हणजे तीर्थकारांची तीच संख्या कायम आहे व त्यांची त्याच भक्तिभावाने व पद्धतीने पूजा करण्यात येते. इ.स.पूर्वीच्या व आजच्या जैन मूर्तिकलेत तिळ्मात्रही बदल झालेला नाही, असा निर्वाळा डॉ. व्हिन्सेंट स्मिथ यांच्यासारख्या ख्यातनाम इतिहासकाराने आपल्या ‘हिंदुस्थानचा कलाकौशल्याचा इतिहास’ या ग्रंथात दिला आहे.

जैनांमध्ये प्राचीन काळी पाळण्यात येणारी व्रते, उपोषणे, पूजाअर्चा वगैरे धार्मिक नियम आज जसेच्या तसे पाळतात. जैनांची जुनी स्तोत्रे व प्रार्थना एका शब्दाचाही बदल न करता त्याच स्वरूपात म्हटल्या जातात. त्यांचे सर्व धार्मिक उत्सव देशाच्या विविध भागांत पूर्वीच्याच पद्धतीनुसार समारंभपूर्वक साजरे केले जातात. जैनांचे आचार्य व अर्जिका धर्मशास्त्रप्रणीत तपाचरण प्राचीन काळी घालून दिलेल्या नियमांनुसार आजही करीत आहेत. जैनांची जीवमात्रावरची मैत्री व सर्वांचे क्लेश निवारण करण्याची प्रवृत्ती अजूनही कमी झालेली नाही. धर्मतत्त्वांवरील जैनांची श्रधा अद्यापि अढळ आहे. धर्माने प्रतिपादन केलेल्या मार्गांचे उल्लंघन न होऊ देण्याचे प्रयत्न आजदेखील त्यांच्याकडून केले जातात. एकूण जैनांच्या धार्मिक जीवनात या शेकडो वर्षांत काहीही फेरबदल झालेला नाही. धर्मांचे जैनमतावरील वर्चस्व या कालातदेखील अबाधित आहे. म्हणूनच जैनांना त्यांच्या प्राचीन संस्कृतीबद्दल एक प्रकारची आत्मीयता वाटत असते. या आपलेपणाच्या भावनेमुळेच जैन संस्कृतीची परंपरा अखंडितपणे आजतागायत चालत आली आहे व शतकानुशतके ती तशीच तग धरू न राहील, यात तिळ्मात्र संदेह करण्याचे कारण दिसत नाही.

समृद्धता

हे उघड आहे की कोणत्याही संस्कृतीचे सातत्य तिच्यात काही मैलिक गुण असल्याखेरीज टिकत नाही. एखाद्या प्राचीन संस्कृतीचे सातत्य अबाधित राहण्यासाठी तिच्यामध्ये विशेष प्रकारचे

मैलिक गुण असावे लगातात व हे मौलिक गुण त्या संस्कृतीच्या समृद्धतेवर अवलंबून असतात. प्राचीन जैन संस्कृतीची परंपरा खंडित न होता अव्याहतपणे चालू राहण्याला त्या संस्कृतीची समृद्धताच पुष्कळ अंशाने कारणीभूत झाली आहे; म्हणून समृद्धता हे जैनांच्या सांस्कृतीक इतिहासाचे तिसरे प्रमुख वैशिष्ट्य गणले गेले पाहिजे. जैन संस्कृती ही सर्व दृष्टीनी समृद्ध आहे. देशाची आर्थिक उन्नती होण्यासाठी जैनांनी फार मोठ्या प्रमाणावर हातभार लावलेला आहे. व्यापारविषयक व औद्योगिक क्षेत्रांत जैन हे पूर्वीपासून आघाडीवर आहेत व त्यांच्या अविरत परिश्रमाने देशाची सांपत्तिक स्थिती सुधारण्यास बरीच मदत झाली आहे व आजही होत आहे. हे लक्षात ठेवले पाहिजे की जैनांमधून चंद्रगुप्त राजासारखे स्वराज्यसंस्थापक निघाले. खारवेल, वनराज, कुमारपाल व अमोघवर्ष यांसारखे असामान्य राज्यकर्ते निर्माण झाले. समरधुरंधर वीरमार्तण्ड चामुंडराय, महाप्रचंड दंडनायक गंगराज यांसारखे पुरुष सेनानायकच नव्हे तर जकिकयवे, सवियव्वे व भैरवदेवी यांच्यासारख्या शूर स्त्री --- सेनापतीही उत्पन्न झाल्या. भामाशाह, वस्तुपाल व तेजपाल यांच्यासारखे राज्य कलानिपुण, कर्तव्यतत्पर व विश्वासू राज्यमंत्री होऊन गेले; इतकेच नव्हे तर जैन आचार्यांनी सुध्दा राजकारणात लक्ष घालून वेळोवेळी राजकीय स्थैर्य निर्माण करण्याचे अटोकाट प्रयत्न केले. कर्नाटकाच्या इतिहासात इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकातील गंगराज्याची स्थापना व ११ व्या शतकातील होयसालची स्थापना ही अनुक्रमे सिंहनंदी व सुदत्त या जैन आचार्यांच्या दूरदर्शीपणाची व परिश्रमांची प्रमुख दृश्यफले आहेत.

धर्माच्या व तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत जैनांचे स्थान उच्च प्रतीचेच आहे. श्रमणसंस्कृतीतील अध्यर्यू धर्म म्हणून जैन धर्म ओळखला जातो. अनेकांतवाद अगर स्यावाद ही भारताच्या नव्हे तर जगाच्या तत्त्वज्ञानाला जैनांनी दिलेली अमोल देणगी आहे. कलाकौशल्याच्या विविध अंगोपांगांची वाढ करण्यामध्ये जैन कधीही मागे पडले नाहीत. जैनांची अनेक तीर्थक्षेत्रे ही भारतातील अनुपम सौदर्यस्थाने आहेत, असा अभिप्राय पाश्चात्य विद्वानांनी दिला आहे. जैन देवालये व विशेषतः अबू ह्या पहाडावरील व रणकपूर येथील संगमरवरी जिनमंदीरे कलाकौशल्याचे अप्रतिम नमुने आहेत, म्हणून फग्युसनसारख्या या विषयावरील तज्ज्ञाने मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे. शिल्पशास्त्रात तर दक्षिणेतील भव्य जैनमूर्ती व सुंदर मानसंभ यांना जगात तोड नाही. वाडःमयाच्या प्रांतातही जैनांनी आपले नाव आजरामर करून ठेवले आहे. पुराणे, चरित्रे, कथा, प्रबंध, निबंध, काव्य,

महाकाव्य, मध्यकाव्य, नाटक वगैरे सर्व वाडःमयप्रकारांत अनिरुद्ध संचार करून प्रचंड ग्रंथनिर्मिती केली. तसेच तर्कशास्त्र, काव्यशास्त्र, छंदशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, शब्दशास्त्र, खगोलशास्त्र, ज्योतीषशास्त्र, भूगोलशास्त्र, गणितशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, नीतिशास्त्र वगैरे शास्त्रीय विषयांवर वेगवेगळ्या भाषांत मौलिक ग्रंथरचना रुन ज्ञानवृद्धीस अपरिमित मदत केली. जैन आचार्यांनी व संस्थांनी ज्ञानप्रकारचे कंकण बांधून शिक्षणाची साधने समाजातील काही विशिष्ट समातीकरिता राखून न ठेवता ती समाजातील सर्व थरांच्या लोकांना उपलब्ध करून दिली. शिक्षणाचे लोण सर्वांपर्यंत नेऊन भिडवण्याचे पवित्र कार्य जैनांनीच केले आहे, हे विसरता कामा नये. एकूण राजकीय, अर्थिक, औद्योगिक, धार्मिक, शैक्षणिक, नैतिक, वाडःमयीन, कलाकौशल्यविषयक वगैरे क्षेत्रांत जैनांनी आपल्या लोकसंख्येच्या मानाने कितीतरी पटीनी बहुमोल प्रगती करून जैनांचेच नव्हे तर सर्व भारतीयांचे जीवन समृद्ध करून ठेवले आहे.

सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव

जैन समाज हा संख्येने लहान असला तरी त्याच्या विस्ताराच्या भौगोलिक मर्यादा फार मोठ्या आहेत. काही संशोधकांच्या मते, जैन धर्माचा प्रसार हिंदूस्थानबाहेर व विशेषतः ब्रह्मदेश, सिलोन व अफगणिस्थान या देशांत झाला होता असे आहे. हे जरी आज सर्वमान्य झाले नाही तरी एवढे मात्र केले पाहिजे की, खिस्त्रशतकाच्या पूर्वीपासून जैन समाज हा असेतुहिमाचल पसरलेला आहे. आजदेखील काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत व कच्च - काठेवाडपासून कलकत्यापर्यंत तो इतस्ततः विखुरलेला आहे. हा मुठभर समाज मुलूखभर उधळला गेला असल्याने सर्वकष बंधनांत त्याला कायमचा जखडून टाकणे अशक्यप्राय झाले; त्यामुळे समाजांतर्गत सत्तेचे केंद्रीकरण कधीच झाले नाही. म्हणून सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव हे जैनांच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे चौथे ठळक लक्षण मानले पाहिजे. जैन समाज हा देशाच्या कानाकोपन्यांतून शेकडो वर्षांपासून पसरलेला असल्याने ब्रिटिश अमलापूर्वी एका राज्यछत्राखाली तो फार काळ एकत्र आला नाही व सर्व जैनांसाठी एक स्वतंत्र राज्यप्रशासन स्थापन करावे असा अविचारी प्रयत्न जैनांनी कधीच केला नाही आणि पुढे कधी करतील हे त्यांच्या मागील इतिहासावरून संभवनीय वाटत नाही. याचा अर्थ असा की, जैन समाजामध्ये संभवनीय वाटत नी. याचा अर्थ असा की, जैन समाजामध्ये राजकीय

सत्ता कुठेही एके ठिकाणी केंद्रित झालेली नव्हती. जी गोष्ट राजकीय सत्तेची, तीच गोष्ट धार्मिक सत्तेची. ज्याप्रमाणे रोमच्या पोपची सत्ता जगातील सर्व कॅथॉलिक खिश्चनांवर अप्रहितपणे चालते, त्याप्रमाणे सर्व जैनधर्मांवर कुणाही एका धर्मगुरुचे वर्चस्व दिसून येत नाही. इतकेच नव्हे तर पोपच्या मागे जी एक अभेद्य धार्मिक संघटना आहे, तसल्या संघटनेचा मागमूसही जैन समाजात आढळून येत नाही.

सर्व जैनांना धार्मिक बाबतीत एकत्रित आणणारी सुसंगत उपाययोजना पूर्वीपासून न झाल्यामुळे जैनांत धार्मिक पंथोपर्यंथांची रेलचेल झाली आहे. या प्रत्येक पंथोपर्यंथाने आपला सवतासुभा निर्माण केल्यामुळे साहजिकच एकंद्र समाजाच्या दृष्टीने धार्मिक सत्ता कुठेही एके ठिकाणी केंद्रीत झाली नसल्यास नवल नाही. धार्मिक सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची पुनरावृत्ती सामाजिक क्षेत्रात झाली आहे. प्रदेशपरत्वे व धर्मपंथपरत्वे जैनांच्या समाजरचनेत भेद पडले. जैन समाज हा एकसंध न राहता त्याचे प्रादेशीक व धार्मिक विभाग झाले व त्यांच्यामधील समाजिक संबंध तुटल्याने समाजाचे लहान लहान तुकडे पडले. पुढे जन्मनिष्ठ जातिसंस्थांची भर त्यात पडल्याने व त्या जातीची व उपजातीची संख्या सारखी वाढत गेल्याने आधीच पडलेले समाजाचे लहान तुकडे त्याहुनही लहान झाले. आपल्या जातीतील अगर उपजातीतील लोकांवर अनिर्बंध सामाजिक नियंत्रण बसविण्याचा प्रयत्न करणे हा जातिसंस्थेचा गाभा असल्याने जैनांच्या भरमसाठ वाढलेल्या जातीत व उपजातीत समाजिक सत्तेची मोठया प्रमाणावर विभागणी झाली असल्यास नवल नाही. एकूण, जैनांमध्ये राजकीय, धार्मिक अगर समाजिक सत्ता एके ठिकाणी केंद्रीत झालेली पाहावयास सापडत नाही. उलटपक्षी विकेंद्रीकरणाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून जैनांकडे बोट दाखविता येईल.

संस्कृति --- संघर्ष टाळून संस्कृति --- संगम करण्याकडे प्रवृत्ती

लोकसंख्येने अल्प असा हा जैन समाज शतकांनुशतके देशाच्या विविध भागांत कायमची वसती करून राहिला असल्याने त्या त्या भागातील इतर बहुसंख्य समाजांशी जैनांचा घनिष्ठ संबंध आला. या संबंधाचे रूपांतर संघर्षात अगर समन्वयात होणे अपरिहार्य होते; कारण जेंव्हा दोन

वेगवेगळे समाज एकत्र येतात तेव्हा, त्यांच्या भिन्न संस्कृतीचा संघर्ष तरी होतो अगर त्यांचा समन्वय झालेला तरी दिसून येतो. जैनांच्या बाबतीत मात्र दुसरा प्रकार घडला. त्यांनी संस्कृति - -- संघर्ष टाळून संस्कृति --- संगम करण्याकडे क प्रवृत्ती दाखविली व हे जैनांच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे पाचवे वैशिष्ट्य समजले पाहिजे. ज्या ज्या प्रांतात जैन स्थानिक झाले, त्या त्या प्रांताची संस्कृती त्यांनी आत्मसात केली. त्यामुळे भाषा, राहणी, केशभुषा, वेषभुषा, दानदागिने, कपडेलते, घरातील सामानसुमान, खाण्यापिण्याचे पदार्थ, चैनीच्या वस्तू, खेळ व मनोरंजनाच्या बाबी, कलाकौशल्याचे प्रकार, शकुन व अपशकुन, धर्मभोळ्या समजुती व कल्पना, सामाजिक चालीरीती, अभिवादनाचे प्रकार वगैरे बाबतीत जैन लोक इतरांत अगदी मिसळून गेले.

जैनांच्या या समावेशक वृत्तीमुळे सर्व जैनांची संस्कृती एकजिनसी राहिली नाही. महाराष्ट्र व कर्नाटकात की विवाहप्रथा रुढ झाल्या तर इतर प्रांतात त्यांना सक्त बंदी करण्यात आली. लग्नाच्या चाली रीतीत प्रांतोप्रांतीच्या जैनांमध्ये फारच थोडे साम्य शिल्लक राहिले. जी गोष्ट विवाहसंस्कारांची तीच गोष्ट जन्म, उपनयन, अंत्य वगैरे संस्कारांविषयीची. मलबार व केरळ प्रांतांतील जैनांत मातृसत्ताक कुटूंबपद्धती दृढमूल झाली तर इतर प्रांतांतील जैनांत पितृसत्ताक कुटूंबपद्धती प्रचलित राहिली. अशा रीतीने जैनांनी प्रांतविशिष्ट संस्कृतीशी जुळते घेण्याचा प्रयत्न केला; इतकेच नव्हे तर ती संस्कृती समृद्ध व्हावी म्हणून प्रामाणिकपणे जीवापाड मेहनत घेतली. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून प्रांतीय भाशा सर्व दृष्टीनी समृद्ध करण्याच्या प्रयत्नात जैनांनी मिळविलेल्या यशाकडे बोट दाखविता येईल. हिंदी, गुजराती, कानडी, तामीळ वगैरे प्रादेशिक भाषांचे आजचे स्वरूप व वाडःमय हे जैन आचार्यांच्या व साहित्यिकांच्या अविरत परिश्रमावर अधिष्ठित झालेले आहे. एकूण जैन लोक आपपल्या प्रातिक जीवनाशी इतके समरस झाले आहेत की भाषावर प्रांतरचनेच्या चळवळीत आपपल्या प्रांताच्या बाजूने हिरीरीने भाग घेत आहेत.

विभिन्नतेतील एकता

वर वर्णिलेला संस्कृति --- संघर्ष टाळून संस्कृति --- संगम करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे जैन संस्कृतीत विभिन्नता निर्माण झाली हे उघड आहे; परंतु या विभिन्नतेमुळे जैनांचे एकमेकांविषयीचे

आत्मीयत्व लोप पावले असे समजणे चुकीचे होईल. एका धर्मरज्जूने सर्व जैन बांधव निगडित इ आले असल्यामुळे व तो धर्म इतर धर्माहून सर्वथैव भिन्न व स्वतंत्र असल्यामुळे साहजिकच सर्व जैनांमध्ये विविधता असली तरी विविधतेच्या खाली आपलेपणाची भावना असलेली दिसून येते. ही विभिन्नतेमध्ये दिसून येणारी एकता जैनांच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे सहावे ठळक लक्षण आहे. जैन धर्म --- तत्त्वांवरील नितांत श्रधा व तदनुसार आचरण हे या एकतेचे मूळ आहे. जैन श्रावक --- मग तो कुठला का असेना --- मूलतः धार्मिक प्रवृत्तीचा असतो व कमीत कमी अष्टमूलगुण पालन करणारा असतो. अहिंसा वृत्ती ही त्याच्या रोमरोमांत भिनलेली असते; त्यामुळे तो अभक्ष्यभक्षण व अपेयपान तर करणार नाहीच; पण त्याहीपुढे जाऊन तो रात्री जेवताना, न गाळलेले पाणी पिताना अगर जाणूनबूजून प्राणिमात्रांना पीडा देताना दिसणार नाही. जैनांनी चालविलेल्या चतुर्विध दानशाला त्यांच्या या वृत्तीची साक्ष देत आहेत. उत्तरेच्या जैन आचार्यांना अगर पंडितांना दक्षिणेकडे मान मिळतो व दक्षिणेच्या आचार्यांचा व पंडितांचा उत्तरेत मान राखला जातो. दोन्हीकडील तीर्थस्थाने व देवस्थान सर्व जैनांना सारखीच पूजनीय वाटतात. कानडीतील व हिंदीतील धर्मग्रंथ तितक्याच आस्थेने सगळ्यांडून वाचले जातात. प्रमुख धार्मिक उत्सवाला प्रांतोप्रांचीचे जैन लोक न चुकता हजर राहतात. वीर --- निर्वाण यांसारखे धार्मिक सण सगळीकडेच मोठया उत्साहाने पाळ्यात येतात. जैनांचे पुष्कळसे प्राचीन वाडःमय अर्धमागधी भाषेत असल्यामुळे या भाषेबद्दल व धर्मगंथांबद्दल सर्वांनाच सारखा आदर वाटतो. ज्या टिकाणी एका पंथीयांचीच मंदिरे आहेत, तिथे इतरपंथिय जैन कसलेही अनमान न करता जातात व त्या मंदीरांचे रक्षण करणे आपले पवित्र कर्तव्य समजतात. जैनोंच्या उज्ज्वल इतिहासाचा वारसा ही सर्वांचीच ठेव असल्याकारणाने सगळ्या जैनांना जैनत्वाचा सारखाच अभिमान असणे साहजिक आहे; त्यामुळे वरवर दिसणाऱ्या विभिन्नतेच्या पोटात चिरस्थायी स्वरूपाचे एकतेचे तत्त्व अनुस्युत झाले आहे, हे दिसून येईल.

जैन धर्माची रुपरेषा

प्रास्ताविक

जैन धर्म हा कित्येक शतकांपासून भारताच्या सर्व भागांत पसरलेला आहे व जैन समाज हा अल्पसंख्य असला तरी बहुसंख्य लोकांच्या सामाजिक जीवनाशी तो एकरूप झालेला आहे. राजकीय, आर्थिक, औद्योगिक, समाजिक, शैक्षणिक, नैतीक वगैरे समाजजीवनाच्या विविध क्षेत्रांत जैनांनी आपला सवतासुभा कधीही निर्माण केला नाही. याच्या उलट सर्व समाजाचे, सर्व लोकांचे जीवन समृद्ध व्हावे यासाठी जैनांनी तनमनधनाने आपल्या लोकसंख्येच्या मानाने कितीतरी पट जास्त कामगिरी केली आहे. असे एकही क्षेत्र नाही की, जिथे जैनांनी पदार्पण करून उत्कृष्ट कार्य करून दाखविले नाही. विविध प्रकारचे विपुल वाडःमय वेगवेगळ्या भाषांत व लोकांना समजेल अश शैलील निर्माण करून जैनांनी वाडःमयाची व भाषांची बहुमोल सेवा केली. अन्नछत्रे, धर्मशाळा, दवाखाने, पांजरपोळ वगैरेसारख्या संस्था काढून प्राणिमांत्रांचा त्रास करण्यास मदत केली. देशाच्या कानाकोपन्यांत पाठशाळा चालवून लोकांना ज्ञानदान देण्याचे महत्कार्य केले. राजकीय व आर्थिक स्थैर्य येण्यासाझी जैनांनी व जैन आचार्यांनी देखील वेळेवेळी अविरत परिश्रम केले. मंदिरे, मूर्ती स्पूप, स्तंभ वगैरे अनुपम कलाकृती ठिकठिकाणी निर्माण करून जैनांनी भारताचे कलाकौशल्यविषयक वैभव वाढविले. लोकजिवनाशी जैन हे इतकेसमरस झाले तरी जैन धर्माविषयी खरी व विस्तृत माहिती इतरांनी कधी समजावून घेतली नाही. किंबुहूना जैन धर्माविषयी व त्यांच्या अनुयायांविषयी लोकांच्या या अवस्थेला व गैरसमजुतीला पुष्कह अंशी जैनच कारणीभूत

आहेत; कारण त्यांनी अलीकडच्या काळात जैन धर्माची समग्र माहिती लोकांना करून देण्याचे सोडून दिले आहे.

जैन धर्म म्हणजे काय?

जैन धर्माच्या रूपरेषेचा विचार करताना प्रथम जैन धर्म म्हणजे काय हे पाहिले पाहिजे. ‘जिन’ यांनी प्रतिपादिलेला धर्म तो जैन धर्म. ‘जिन’ यानी सांगितलेली तत्त्वे ज्यात ग्रथित केलेली आहेत तो जैन धर्म. ‘जिन’ प्रणीत समुच्चय म्हणजे जर जैन धर्म, तेव्हा साहजिकच ‘जिन’ कोण हा प्रश्न उद्भवतो. ‘जिन’ ही कुणी अलौकिक अगर अतिमानुष व्यक्ती नव्हे, किंवा सर्वशक्तिमान देवाचा अवतारही नव्हे, ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे; कारण इतर धर्मामध्ये देवाविषयी किंवा धर्मसंस्थापकांविषयी अशा प्रकारची कल्पना केलेली असते. जैन धर्मामध्ये धर्मप्रवर्तक अशा ‘जिन’ या व्यक्तीबद्दल एक विशिष्ट प्रकारची पण लौकिक स्वरूपाची कल्पना आढळून येते, ‘जिन’ या शब्दाचा अर्थ विजेता, जिंकणारा असा होतो; म्हणून ज्याने स्वतःच्या अविरत ज्ञानाने व ध्यानबलाने कामक्रोधदी शत्रुंना जिंकले, त्याला ‘जिन’ म्हणतात.

सर्व मनुष्यप्राण्यांमध्ये ‘जिन’ होण्याची पात्रता व शक्यता आहे. जे ‘जिन’ होऊन गेले ते या जगतातलेच मानव होते आणि त्यांनी स्वप्रयत्नाने सर्व प्रकारच्या मोहांपासून दूर राहून व सर्वश्रेष्ठ ज्ञान मिळवून ते स्थान प्राप्त करू न घेतले होते. या जगातील एक मानवप्राणी या स्वरू पात असलेल्या ‘जिन’ यांनी प्रतिपादिलेला हा जैन धर्म ’अपौरुषेय’ धर्म नव्हे, हे उघड आहे. एखाद्या अतिमानुष व्यक्तीने प्रतिपादन केलेल्या अगर माणसांनी न लिहिलेल्या, अर्थात दैवी स्वरू पाच्या काल्पनिक ग्रंथावर आधारलेल्या धर्माला अपौरुषेय धर्म म्हणतात. जैन धर्म असा अपौरुषेय वा काल्पनिक ग्रंथाधारित धर्म नसून तो पूर्ण ज्ञानी अतएवं अधिकारी पण मानवी व्यक्तीने स्वतःच्या शुद्ध स्वरू पाच्या अनुभवावरू न लोकांच्या कल्याणासाठी सांगितलेला धर्म आहे. एकूण, अशा तन्हेच्या ‘जिन’ पदाला पोहोचलेल्या व्यक्तीनी केलेल्या उपदेशाचे सार ज्यात आहे, तो जैन धर्म होय.

जैन धर्माचे मूलभूत सिध्दान्त

लोलकल्याणाच्या मार्गाचे स्वानुभवावरु न निरु पण करणाऱ्या अशा या ‘ जिन ’ व्यक्तीच्या उपदेशांचे म्हणजे जैन धर्माचे योग्य आकलन करु न घ्यावयाचे असेल तर जैन धर्माचे मूलभूत सिध्दांत कोणते आहेत, हे पाहिले पाहिजे.

१) जैन धर्माचा पहिला मूलभूत सिध्दान्त असा की मनुष्याचे व्यक्तित्व हे द्वयात्मक आहे. म्हणजे भौतिक व आत्मिक या दोन स्वरू पाचे आहे. प्रत्येक संसारी आत्मा हा अनादिकालापासून कर्मरू प जड वस्तूच्या सूक्ष्म परमाणूंनी युक्त आहे. ज्याप्रमाणे खाणीमध्ये सोने हे संमिश्र अवस्थेत म्हणजे मातीच्या रजःकणांनी युक्त अशा स्थितीत सापडते, त्याप्रमाणे संसारी आत्मा हा कर्मबंधनांनी जखडला गेलेला आहे, अशी जैन धर्माची मान्यता आहे. याचा अर्थ असा की, संसारी आत्म्याची अशुद्धता ही वस्तुस्थिती आहे आणि या महत्त्वाच्या गोष्टीवर जैन धर्माची विचारपरंपरा आधारलेली आहे.

२) मनुष्य हा परिपूर्ण नाही, हा जैन धर्माचा दुसरा मूलभूत सिध्दान्त पहिल्या सिध्दान्तावर आधारलेला आहे. मनुष्याच्या आत्म्यामध्ये कर्मपरमाणू मिसळले गेले आहेत; म्हणून मनुष्य हा अपरिपूर्ण दिसतो. खरे पाहिले असता मनुष्याच्या आत्म्याला परिपूर्णतेची अवस्था प्राप्त करु न घेणे शक्य आहे. या परिपूर्ण अवस्थेत आत्म्याची अनंत दर्शन, अनंत ज्ञान, अनंत वीर्य व अनंत सुख अशी चार वैशिष्ट्ये आहेत आणि या वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी परिपूर्ण स्थिती हीच आत्म्याची खरी व शाश्वत अवस्था आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. यावरु न मनुष्याची सध्याची अपरिपूर्णता ही त्याच्या आत्म्याच्या अशुद्धतेमुळे उत्पन्न झालेली आहे, हे उघड होते.

३) मनुष्य हा अपरिपूर्ण असलातरी देखील जैनधर्माच्या तिसऱ्या मूलभूत सिध्दान्तानुसार त्याला आपल्या द्वयात्मक व्यक्तिमत्त्वामधील भौतिक स्वरू पावर आत्मिक स्वरू पाच्या सामर्थ्याने ताबा मिळ्यून अक्षय अवस्था प्राप्त करु न घेता येणे शक्य आहे व त्याने ते केले पाहिजे.

इंद्रियदमनाने कर्मबंधनांचा नाश करू न त्यायोगे शाश्वत सुख मिळविण्याचा मार्ग जैन धर्माने सर्व मनुष्यप्राण्यांसाठी मोकळा ठेवलेला आहे.

४) आत्म्याची परिपूर्ण व शाश्वत अवस्था आत्म्यापासून कर्मपरमाणूंचे पृथः करण केल्यानेच प्राप्त होते, ही गोष्ट मान्य केल्यानंतरही कर्मपरमाणूंच्या भिन्नीकरणाची क्रिया वैयक्तिक चारित्र्यानेच शक्य आहे, दुसऱ्याच्या मदतीने नव्हे, असा जैन धर्माचा शेवटचा मूलभूत सिध्दांत आहे. याचा अर्थ असा की, मनुष्य हाच स्वतः च्या बज्यावाईट मनुष्यांच्या आचरणालाही लावता येतो; म्हणूनच स्वतःच्या चांगल्या- वाईट कृत्यांची फळे भोगण्यापासून सुटका नाही. जैन धर्माप्रमाणे कोणत्याही कृत्याची जबाबदारी ही सर्वस्वी वैयक्तिक आहे व त्यात इतर कुणीही चांगला अगर वाईट फरक करू शकत नाही. या मूलगामी सिध्दान्तामुळेच जैन धर्म खिश्चन, मुसलमान व हिंदू धर्माहून तात्त्विक - दृष्ट्या वेगळा ठरतो. देव अगर त्यांचा प्रेषित याला मानवी जीवनात बदल घडवून आणणे शक्य आहे, अशी जी इतर धर्मांची कल्पना आहे, जी जैन धर्माला बिलकूल मान्य नाही. जैन धर्माने आत्म्यालाच त्याच्या सर्व कृत्यांबद्दल जबाबदार धरले आहे.

जैन धर्म नास्तिक नाही

जैन धर्माप्रमाणे देव आहे, नाही असे नाही; पण हा देव बाहेर कुठे विश्वात व्यापलेला असा नसून तो प्रत्येक जीवात्मातच शक्तिरू पाने विद्यमान आहे. किंबुना प्रत्येक जीवात्माच ही संज्ञा प्राप्त होते. हे बाह्य दिसणारे जग वा सृष्टी उत्पन्न करण्याशी अगर त्यातील प्रचलित घडामोडीशी त्याचा तिळमात्र संबंध नाही, अशी जैन धर्मांची मान्यता आहे. देवाकडे बघण्याच्या या विशिष्ट दृष्टिकोनामुळेच जैन धर्म नास्तिक असल्याचा आक्षेप त्याच्यावर घेण्यात येतो; परंतु खरे पाहता तो मिथ्या व निराधार आहे; कारण सृष्टिकर्ता अथवा सृष्टिनियंता कूणी देव वा ईश्वर असू शकतो, ही कल्पनाच अज्ञानमूलक एवं भ्रमात्मक असल्याने ती स्वीकाराह नाही; देवाचे खरे देवत्व सृष्टीकर्तृत्वावर आधारलेले नसून आत्म्याच्या परिशुद्ध निर्दोष अवस्थेवर व परिपूर्ण ज्ञानावर आधारलेले आहे. सर्वश्रेष्ठ वीतरागता व सर्वज्ञता हे त्याचे वार्त्तिक स्वरू प आहे आणि ही परमावस्था जो आत्मा प्राप्त करील, तो देव वा ईश्वर होतो असे जैन धर्म मानतो. अशी अवस्था

अगणित आत्म्यांनी यापूर्वी प्राप्त करू न घेतली आहे व पूढेही करीत राहतील. ईश्वर वा परमात्मा होण्याचा अधिकार प्रत्येकास आहे; मात्र तो दुसऱ्याचे बरे - वाईट करू शकत नाही. प्रत्येक जीव आपल्या पुण्य- पापरू प कृतकर्मानुसार संसारातील सुख- दुःख भोगीत असतो. एका भवातून दुसऱ्या भवात भ्रमण करीत राहतो आणि जेव्हा वीतराग बनून कर्ममुक्त होतो, तेव्हाच तो परमात्मा अर्थात अरिहंत व क्रमाने सिध्द बनतो, अशी जैन धर्माची स्वातंत्र्य व स्वावलंबनातून विकास मानणारी भूमिका आहे; त्यामुळे त्यास नास्तिक समजणे सर्वथैव चूक आहे. उलट सर्व जीवांना समान लेखणारा व आत्मविकासाचे स्वयंभू स्वातंत्र्य देणारा हा धर्म असल्याने तोच ‘ परम आस्तिक ’ धर्म होय, असे अनेक विचारवंत मुक्त मनाने मान्य करीत आहेत.

जैन तत्त्वज्ञान

अनादिकालापासून आत्म्याशी परंपरेने बध्द असलेले सूक्ष्म कर्मस्कंद्य स्वप्रयत्नाने संपूर्णतया दूर करू न आत्मिक गुणांचा पूर्ण विकास साधणे व मोक्ष अर्थात सिध्दावस्था प्राप्त करणे हे प्रत्येक विकास साधणे व मोक्ष अर्थात सिध्दावस्था प्राप्त करणे हे प्रत्येक मानवाचे कर्तव्य ठरते, हे वरील विवेचनावरू न दिसून येईल. आत्मविकासाच्या या प्रक्रियेचे सांगोपांग वर्णन म्हणजेच ‘ जैन तत्त्वज्ञान ’ होय. मुक्तावस्था हे अंतिम साध्य असले तरी तिथवर पोहोचण्याचा अचूक मार्ग कोणता, हेही त्यावरोबर समजून घेतले पाहिजे. हे समजण्यासाठी या विश्वातील मूलभूत द्रव्ये कोणती व त्यांची अन्योन्य क्रिया - प्रतिक्रिया कशी घडते, हे कळणे जरू र आहे.

विश्वामध्ये मूलभूत द्रव्ये चेतन व अचेतन या दोन स्वरू पाची आहेत. त्यांनाच ‘ जीव ’ व ‘ अजीव ’ अशीही नावे आहेत. ज्ञान - दर्शन - सुखादी गुणांनी युक्त असणारे द्रव्य चेतन अथवा जीव असून त्याहून अन्य सारे अचेतन अर्थात अजीव होय. या अजीव द्रव्यात दृश्य वा अदृश्य स्पर्श - रस - गंध - वर्णात्मक ‘ पुद्गल द्रव्य ’ जीव - पुद्गलाच्या गमना- गमनाला कारणीभूत असणारे ‘ धर्म द्रव्य, ’ त्यांच्या स्थितीला कारणीभूत असलेले ‘ अधर्म द्रव्य, ’ सर्व द्रव्यांना अवकाश देणारे ‘ आकाश द्रव्य ’ आणि सर्व द्रव्यांच्या परिवर्तनाला कारणीभूत असणारे ‘ काल

द्रव्य ' या सर्वांचा समावेश आहे. आपले शारीर, त्याला मूलकारण असणारे जड कर्म, तसेच प्रकाश, अंधकार, शब्द, ध्वनिलहरी आदी सर्व पुढगल द्रव्यात समाविष्ट होतात. सारांश, जगातील कोणतीही वस्तू मुख्यतः चेतन व अचेतन या दोन गटांत मोडते आणि या दोन गटांतील द्रव्यांचे स्वरूप व त्यांचे परस्परसंबंध यांचे विस्तृत विवेचन म्हणजेच जैन तत्त्वज्ञान होय.

हे तत्त्वज्ञान संक्षेपाने सांगावयाचे झाल्यास पुढीलप्रमाणे सांगता येईल:

जीव व अजीव (मुख्यतः जड कर्म) यांच्या अनादिसंबंधातून काही विकृती निर्माण होते. अर्थात रोगद्वेषादी विकारभाव, त्यायोगे नवीन कर्मबंध, त्यातून नवनवीन शरीरझिंद्रियादिकांची उत्पत्ती व काही कालानंतर विनाश म्हणजेच जन्म - जरा - मृत्यु अशा गोष्टी घडत राहतात. विकारभावांची उत्पत्ती थांबली की पुढची परंपराही थांबते व जीव क्रमाने आपल्या विशुद्धीच्यसा बलावर अजीवाच्या जडमार्च्या बंधनातून मुक्त होतो. हाच संक्षेप दुसऱ्या रीतीने पुढील सात विधानांतून मांडता येईल:

- १) विश्वात चेतन असे एक तत्त्व आहे.
- २) त्याबरोबरच अचेतन - जड असेही दुसरे तत्त्व आहे.
- ३) ही दोन्ही तत्त्वे काही कारणाने परस्पर संपर्कात येतात.
- ४) त्यातून काही विकृत शक्ती निर्माण होते.
- ५) ही संपर्काची प्रक्रिया योग्य उपायाने थांबविता येते.
- ६) या प्रक्रियेतून पूर्वसंचित विकृत शक्तीचा व त्यामागील कारणांचा न्हास करता येतो.
- ७) फलत: चेतन तत्त्व जडाच्या संपर्कातून पूर्णतः मुक्त होते.

वरील सात विधानेच जैन धर्मातील मुख्य सात तत्त्वे बनली असून त्यांना जीव, अजीव, आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा व मोक्ष अशी नावे देण्यात आली आहेत. यांतील पहिली दोन तत्त्वे सृष्टीतील शाश्वत प्रमुख दोन द्रव्ये असून बाकीची पाच तत्त्वे त्या दोन्हीच्या संयोग व वियोगावर आधारलेली आहेत. यातूनच संसार आणि मोक्ष यांचे स्वरूप विशद होते; म्हणून या सप्ततत्त्वांना

जैन धर्मात अतिशय महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. ज्याला जीवनात खरी शांती व शाश्वत सुख हवे आहे, त्या प्रत्येकाने या सात तत्त्वांचे यथार्थ स्वरू प समजून घेणे अगत्याचे आहे.

१) जीव

ज्यास चेतना अर्थात ज्ञान - दर्शन आहे तो जीव होय. या विश्वात जीवांची संख्या अगणित- अनंत आहे. निगोदी एकेंद्रियांपासून पंचेंद्रियांपर्यंत व त्यातही मनरहित व मनसाहित असे अनंतानंत जीव विश्वात संचार करीत असतात. यास प्रत्येकात स्वतंत्र द्रव्यस्वरू प आत्मतत्त्व नित्य व अक्षयरू प आहे. कधीही नाश न पावणारी चेतना म्हणजेच ज्ञानदर्शन शक्ती हा त्या तत्त्वाचा स्थायीभाव. या आत्मतत्त्वालाच ‘ जीव ’ ही संज्ञा आहे व तो ओळखण्याचे ज्ञान हेच साधन आहे.

जीव द्रव्य मूलतः ज्ञान - दर्शन - सुख - वीर्यादी अनंत गुणांनी परिपूर्ण व सर्वशक्तिमान आहे; परंतु जड कर्मस्वरूपांच्या संयोगामुळे ते गुण वा त्याचा मूळ स्वभाव पूर्णतः प्रकट होत नाही. मेघाच्छादित आकाशात जसे सूर्याचे मूळ तेज कर्ममल दूर होईपर्यंत प्रकट होत नाही; यामुळेच जीव तत्त्वाचे मुख्यतः संसारी जीव व सिध्द जीव असे दोन प्रकार सांगितले गेले आहेत. कर्मयुक्त जीव संसारी व कर्ममुक्त हा सिध्द मानला जातो. अरिहंत ही सिध्दापूर्वीची अवस्था. कर्माचे घाति व अघाति असे दोन मुख्य गट आहेत. त्यांतील आत्मगुणांना प्रत्यक्ष आवृत व विकृत करणारी हे गानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय व अंतराय ही घाति - कर्म होत व असा प्रत्यक्ष घात न करता त्यांना केवळ साहाय्यभूत असणारी वेदनीय, आयू, नाम व गोत्र ही अघाति - कर्म होत. यांपैकी घाति कर्म नाहीशी झाली की जीवाची ‘ अरिहंत ’ दशा प्रकट होते व नंतर अघाति कर्म दूर होताच तो ‘ सिध्द ’ बनतो. जीवाच्या या अरिहंत व सिध्द अवस्थांनाच परमात्मा, परंज्योती, प्रभू, ईश्वर, जिन आदी अनेक संज्ञा आहेत. अरिहंत जोवर आयुष्य व शरीरसहित आहेत, तोवर ते ‘ सकल परमात्मा ’ (कल = शरीर) व त्याने रहित होताच ते ‘ निवळ परमात्मा ’ अर्थात मुक्तात्मा म्हटले

जातात. याहून अन्य सारे कर्मबंधामुळे मनुष्य, तिर्यच, देव व नरक या चतुर्गतिरूप संसारात परिभ्रमण करणारे म्हणून संसारी होत.

अध्यात्मदृष्टीने जीवाचे प्रकार

अध्यात्मशास्त्रातून जीवाचे ‘बहिरात्मा, अंतरात्मा व परमात्मा’ असही तीन प्रकार केलेले आहेत. जीव जोवर प्रगाढ मोह अर्थात अज्ञान व मिथ्यात्मामुळे देहालाच आत्मा समजतो, आपल्या मूळ स्वभावाला व स्वातंत्र्याला ओळखत नाही, बाह्य पदार्थ सुख वा दुःखदायी समजून त्यातच इष्टानिष्ट बुध्दी ठेवतो, तोवर तो ‘बहिरात्मा’ होय. त्याचे हे अज्ञान व मिथ्यात्व दूर झाले, आत्मस्वभावाचे त्यास यथार्थ भान झाले, परद्रव्यातील इष्टानिष्ट बुध्दी किमान श्रद्धेतून नाहीशी इगाली की तोच ‘अंतरात्मा’ बनतो आणि त्यानंतर क्रमाने आत्मसाधना व शुद्धी करीत कामक्रोधादी अंतरंग विकारांवर पूर्ण विजय मिळवतो, तेव्हा तो ‘परमामा’ होतो. जीवाच्या अध्यात्मविकासाचा हा क्रम आहे. बहिरात्म दशोर्पर्यंत त्यास अज्ञानी व मिथ्यात्वी म्हटले जाते. अंतरात्मदशा प्रकट होताच तो ज्ञानी, सम्यक्त्वी, सम्यग्दृष्टी समजला जातो. परमात्मदशा प्रकट होण्याची ‘सम्यक्त्व’ हीच गुरुकिल्ली होय; म्हणूनच जैन धर्मात सम्यगदर्शनाला मोक्षमंदिराची पहिली पायरी संबोधून अतिशय महत्त्व देण्यात आले आहे.

२) अजीव

चेतना अर्थात ज्ञानदर्शनरहित जे द्रव्य, ते अजीव होय. ते पाच प्रकारचे आहे. पुद्गल, धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाश व कालही पाचही द्रव्ये अचेतन असल्याने त्यांना अजीव संडगा आहे. यातील पुद्गल हे स्पर्श - रस - गंध - वर्ण या गुणांनी युक्त असल्याने त्यास रुपी अथवा मुर्तिक मानले आहे. बाकीच्यांत ते गुण नसल्याने त्यांना अरु पीवा अमूर्तिक म्हणतात. जीव द्रव्यही या दृष्टीने अरु पीवा गटातच मोडते. कर्म व शरीर, भाषा आदि नोकर्म हे पुद्गल होत. कर्माच्या संपर्कामुळे संसारी जीव कथंचित् रुपी मानला जातो; पण स्वभावदृष्टीने तो अरु पीच

होय. जीव आणि पाच प्रकारची अजीव द्रव्ये मिळून विश्वातील मूल घटक द्रव्ये सहा होतात. यांनाच जैन धर्मात ‘षट्द्रव्ये’ म्हणतात. विश्व या सहा द्रव्यांनीच बनले आहे; म्हणूनच ते अनादिनिधन आहे. त्याचा कुणी कर्ता - हर्ता नाही.

यांपैकी काल द्रव्य सोडून बाकीची पाच द्रव्ये बहुप्रदेशी आहेत म्हणून त्यांना ‘अस्तिकाय’ संज्ञा आहे. काल द्रव्य केवळ एक प्रदेशी असल्याने अस्तिरु प आहे, कायरु प नाही. या सहांमध्ये गतिमान द्रव्ये जीव आणि पुढगल ही दोनच; बाकीची स्थिर आहेत. या दोन गतिमान धर्मास्तिकाय व अधर्मास्तिकाय द्रव्य होय. हे एकेकच आहे. या सर्वांना अवकाश देणारे ते आकाशद्रव्य. याचे लोक व अलोक असे दोन भेद आहेत. आकाशाच्या ज्या भागात अन्य पाच द्रव्ये समाविष्ट आहेत, त्यास ‘लोकाकाश’ व त्या बाहेरील अनंत आकाशास ‘अलोकाकाश’ अशी संज्ञा आहे. वास्तविक ते द्रव्य एक एक व अखंडच. काल द्रव्य या सर्वांचे प्रतिसमय परिणमन घडण्यास निमित्तभूत असते. अशा रीतीने षट्द्रव्यात्मक हे विश्व निसर्गतः आपल्या तत्त्वाने अनादिकालापासून विद्यमान आहे. त्याला कुणी उत्पन्न केलेले नाही. पदार्थाचा दृश्यमान उत्पाद वा विनाश म्हणजे केवळ स्थित्यंतर अथवा स्थलांतर होय. त्यांचे मूल अस्तित्व अनादि - अनंत असेच आहे.

३) आस्त्रव

वरील पाच अजीव तत्त्वांतील जड पुढगलामध्ये जे अतिशय सूक्ष्म व सर्वत्र व्यापून असणारे कर्मस्कंध आहेत, त्यांचा आत्मतत्त्वाशी संपर्क होणे, आत्मप्रदेशात त्यांचा अंतःप्रवेश होणे यास ‘आस्त्रव’ तत्त्व म्हणतात. हे कर्मस्कंध सूक्ष्मातिसूक्ष्म असल्याने आपल्या चर्मचक्षूला दिसत नसले तरी त्याच्या कार्यावरू न त्याचे अस्तित्व जाणता येते. जीवाच्या ज्या अनेकविध जाती, त्यांची लहान - मोठी, सुरु प - कुरुप शरीरे, आकार - प्रकार, सुख - दुःखानुभूती, विकार - वैषम्य आदी गोष्टी विश्वात दिसून येतात, त्या सर्वांचे निमित्तकारण हे कर्मस्कंध होत. आत्म्याच्या रागद्वेषादी विभाव परिणतीमूळे मन - वचन - काया यांच्या अवलंबनाने आत्मप्रदेशामध्ये कंपन होते आणि त्याच

क्षणी या सूक्ष्म कर्मस्कंधाचा आत्म्याशी संपर्क होतो. आत्मप्रदेशांच्या या कंपनाला जैन परिभाषेत ‘योग’ म्हणतात व तोच कर्मास्रवाचे द्वार होय. हा योग शुभ व अशुभ दोन प्रकारचा असतो; त्यामुळे आस्रवाचेही शुभास्रव व अशुभास्रव असे दोन प्रकार संभवतात. एकास ‘पुण्य’ व दुसऱ्यास ‘पाप’ अशी संज्ञा दिली गेली आह. शुभ योग पुण्यरूप कमास्रवाला व अशुभ योग पापरूप कर्मास्रवला कारण आहे. आत्म्याच्या ज्या विभाग परिणामांनी हा पुण्य वा पापरूप कर्मास्रव होतो, त्यांना ‘भावास्रव’ व कर्मस्कंधांच्या आगमनास ‘द्रव्यास्रव’ म्हणतात.

४) बंध

वरील कर्मस्कंधांचा आत्मप्रदेशांशी दूध - पाण्याप्रमाणे एक क्षेत्रावगाहरू प संबंध होणे हे ‘बंधतत्त्व’ होय. योचही वरच्यासारखेच शुभ व अशुभबंध तसेच भावबंध व द्रव्यबंध असे भेद आहेत. जीवाचे मिथ्यात्त्व, अविरती (असंयम), प्रमाद, कषाय व योगरूप भाव या कर्मबंधाचे कारण असल्याने त्यांनाच ‘भावबंध’ म्हणतात व आत्म्याशी होणाऱ्या द्रव्यकर्माच्या संबंधास ‘द्रव्यबंध’ नाव आहे. या बंधनामुळे आत्मा व जड कर्म यांच्या मूळ स्वभावधर्माचा नाश होत नाही; पण त्यांच्यात विकृती निर्माण होते, हेच संसारपरिभ्रमणाचे मूळ आहे आणि त्यातूनच अनंत दुःखे जन्म पावतात. संसारात ज्याला आपण सुख समजतो, ती केवळ दुःखानुभवातील तरतमताच असते. डोक्यावरील ओङ्गे खांद्यावर घेतल्याप्रमाणे कमी दुःखालाच भ्रांतीने सुख नाव देतो एवढेच. अध्यात्मदृष्टीने विचार करता, तो केवळ सुखाभास होय, ते खरे सुख नव्हे.

५) संवर

आत्म्याकडे नित्य येणाऱ्या या कर्मस्कंधांना रोखणे हा ‘संवर’ होय. आत्मस्वभावाची प्रतीती, ज्ञान व अंतर्लीनतारूप चरित्र यांमुळे नवीन कर्मबंध थांबतो. मोक्षमंदिराच्या दिशेने आत्म्याची वाटचाल सुरु होते. कधीही न अनुभवलेल्या अतींद्रिय आनंदाचा व सुखाचा त्यास

स्वाद येऊ लागतो आणि जसजसा हा स्वाद अधिक येतो, तसेही तो विषयसुखापासून परावृत्त होतो. पुण्योदयाने प्राप्त वैभवदेखील त्यास तुच्छं एवं रसहीन वाटू लागते. आत्म्याच्या ज्या विशुद्ध परिणामांनी हे घडते तो ‘ भावसंवार ’ आणि प्रत्यक्ष द्रव्यास्रव रोखला जाणे हा ‘ द्रव्यसंवार ’ होय.

६) निर्जरा

पूर्वबध्द कर्म आत्मप्रदेशापासून शिथिल होऊन क्रमाने दूर होत जाणे ‘ निर्जरा ’ आहे. आत्म्याच्या निर्मल वीतराग परिणतीच्या अखंड अभ्यासातून तो साधला जातो. या अभ्यासालाच ‘ भावनिर्जरा ’ म्हणतात व कर्म विशीर्ण होत दूर होणे ही ‘ द्रव्यनिर्जरा ’ होय. तीन गुप्ती, पाच समिती, उत्तम क्षमादी दशविध धर्म, बारा अनुप्रेक्षा, बावीस प्रकारचा परीष्फृजय, पाच प्रकारचे चरित्र आणि बाह्य व अभ्यंतर तप (स्वाध्याय, धर्मशुक्ल ध्यानादि) यांमुळे अनंत कर्माची निर्जरा होते व आत्मा ‘ परमात्मा ’ बनण्यास पात्र नि समर्थ होतो.

७) मोक्ष

कर्मबंधानातून आत्म्याची संपूर्ण मुक्ती हाच ‘ मोक्ष ’ होय. एकदा मुक्त झालेला जीव पुन्हा संसारात येत नाही. परमात्मा करुणाबुद्धीने जगाच्या कल्याणासाठी पुनः पुन्हा अवतार घेतो ही कल्पना भ्रामक अतएव मिथ्या असल्याने जैन धर्मास मान्य नाही. आत्म्याची मूळ शुद्ध स्वभाव पूर्णतया प्रकट झाल्यावर पुन्हा कर्मबंधच संभवत नाही; मग शरीर वा संसार कुठला ? ज्या परिणामांनी ही शाश्वत शुद्धावस्था प्रकट होते तो ‘ भावमोक्ष ’ व कर्मबंध पूर्णतया विलय पावणे हा ‘ द्रव्यमोक्ष ’ होय.

कर्मसिध्दांत

वरील विवेचनावरू न जैनदर्शनातील कर्मसिधांताची रथूल कल्पना येऊ शकेल. जैन धर्मात कर्माला जड पुढगल मानले आहे. या विश्वातील अनंत पुढगल स्कंधामध्ये ‘ कार्माण ’ व ‘ नोकार्माण ’ जातीचे काही स्कंध आहेत. पैकी कार्माण जातीचे स्कंध जीवाच्या रागद्वेषादी विभाव भावामुळे आत्म्याशी बध्द होतात, तेव्हा त्यांना ‘ कर्म ’ ही संज्ञा प्राप्त होते. या कर्मालाच ‘ कार्माण शरीर ’ असेही म्हणतात. नोकार्माण स्कंधांच्या संबंधातून जीवाचे नानाविध शरीर, इंद्रिये, श्वासोच्छ्वास, भाषा, मन आदी तयार होतात. या नोकार्माण स्कंधांचा संबंध जीवाशी पूर्वबध्द कर्मानुसारच होतो; म्हणून कर्माला नोकर्माचे मूळ कारण मानले जाते; त्यामुळेच अन्य दर्शनात कर्माला ‘ कारणशरीर ’ किंवा ‘ लिंगशरीर ’ म्हटले आहे. जीव आपल्या शुभाशुभ भावानुसार पुण्यपापरू प कर्मबंध करतो व त्याचेच बरे - वाईट फल या लोकी अथवा परलोकी प्राप्त करतो. यावरू न आपल्या इह वा परलोकातील सुख - दुःखाला जबाबदार जीव स्वतःच आहे; दुसरा कुणी त्या हस्तक्षेप करू शकत नाही हे दिसून येईल. ईश्वर वा अन्य कुणी आपणास सुखदुःख देतो ही कल्पना जैन तत्त्वानुसार मिथ्या व अज्ञानमूलक आहे. प्रत्येकाला आपल्या कृतकर्माची चांगली - वाईट फले स्वतःच भोगावी लागतात; म्हणूनच आचार्यांनी म्हटले आहे -

स्वयं कृतं कर्म यदात्मना पुरा, फलं तदीयं लभते शुभाशुभम् ।

परेण दत्तं यदि लभ्यते स्फुटं, स्वयं कृतं कर्म निरर्थकं तदा ॥

आत्म्याने जे कर्म पूर्वी स्वतः केले, त्याचे शुभाशुभ फल तो (वर्तमानकाळी) चाखतो. हे फल दुसऱ्याकडून दिले जाते असे मानले तर स्वतः केलेले कर्म निरर्थक ठरेल. सारांश, आपल्या कर्माचा कर्ता, त्याच्या फलाचा भोक्ता व त्या कर्मापासून मोक्ताही (सुटका करू न घेणारा) ज्याचा तोच आहे, त्यात दुसरा कुणीही हेरफेर करू शकत नाही, हा जैन दर्शनातील अत्यंत महत्त्वाचा सिधान्त आहे. यातूनच सांसारिक सुखदुःखाच्या मूलभूत कार्यकारण - संबंधाचा यथार्थ बोध होतो; म्हणून हे विवेचन तर्कशुद्ध व शास्त्रीय स्वरू पाचे (Rational and Scientific) वाटते.

यावरु न आपल्या कृत्याच्या परिणामापासून आपली सुटका व्हावी या हेतूने परमेश्वराकडे याचना करण्याचे प्रयोजन नाही. तशा याचनेने तो त्या परिणामात काही मध्यरथी वा क्षमा करतो इत्यादी कल्पना अज्ञानपणाच्या अतएव सर्वथैव मिथ्या नि भ्रामक आहेत हे दिसून येईल. आपण जीवनात जे चांगले - वाईट विचार - उच्चार व आचार करु त्याचे फल कर्मबंधानुसार अर्थात त्यातील चढ - उतारानुसार आपणास निसर्गतःच मिळत असते, ते आपण शांतपणे भोगले पाहिजे. त्या वेळी आपला विवेक जागृत ठेवून वस्तुस्वभावाचे परिज्ञान करु न घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे जैन धर्म सांगतो. यामुळे नैराश्य वृत्ती जाऊन आत्मविजय नि विकासाबाबत विश्वात निर्माण होतो. आपले भाग्य वा अभाग्य दुसऱ्याच्या अधीन नसून ते सर्वस्वी स्वाधीन आहे, ही जाणीव उत्पन्न होते व त्यायोगे मनुष्य पूर्ण स्वावलंबी बनतो. कर्मसिध्दांतातील हे रहस्य लक्षात घेता, बाह्य ईश्वरवादाला किंवा ईश्वराच्या सृष्टिकर्तृत्व कल्पनेला जैन धर्मात का स्थान नाही, हे ध्यानात येते आणि त्यायोगे जीवनातील सुख - शांतीसाठी परावलंबनाची भूमिका जाऊन स्वावलंबनाची उच्च भूमिका तयार होते. जैन धर्म व त्यातील मुनिजन अथवा ब्रती श्रावकवर्गाचेही आचारशास्त्र जे सूक्ष्म नि काटेकोर बनले आहे त्याचे कारण हेच. कर्मसिध्दांतासंबंधीची अतिविस्तृत व सूक्ष्मातिसूक्ष्म चर्चा जेवढी जैन धर्मशास्त्रांतून केलेली आढळते, तेवढी ती अन्य कोणत्याही धर्मात आढळत नाही.

मोक्ष व मोक्षमार्ग

कोणत्याही धर्माचे अंतिम साध्य मुक्ती अर्थात संसारदुःखातून सुटका हेच असते. यालाच मोक्ष, निर्वाण, सिध्दी, निरंजनावस्था, कृतकृत्यता आदी नावे आहेत. मानवाचे अखेरचे ध्येय वा ईप्सित हेच आहे; पण ते कोणत्या मार्गाने वा उपायाने प्राप्त होईल, यासंबंधी प्रत्येक धर्मामध्ये आपापल्या तात्त्विक भूमिकेनुसार विचार केलेला आढळतो. जैन धर्मानुसार मोक्षाचे स्वरूप वर सांगितलेच आहे. जड कर्मबंधातून आत्मतत्त्वाला पृथक करु न त्याच्या सर्व स्वभावगुणांची पूर्ण अभिव्यक्ती होणे हाच मोक्ष किंवा निर्वाण होय. आत्माची शुद्धी, सिध्दी व कृतकृत्यता यातच आहे, असे जैन धर्म मानतो. सिध्दावस्थेत आत्मा निर्गुण - निराकार बनतो असे काही धर्म सांगतात; पण जैन धर्मानुसार गुणरहित द्रव्य असूच शकत नाही. गुणांतील कर्मजन्य विकृती वा दोष सर्वथा

दूर होणे व ते मूळ स्वभावात अभिव्यक्त होणे हीच मुक्ती असे जैन धर्म सांगतो. मुक्त जीवांचा आकारही त्यांच्या शेवटच्या शरीरप्रमाणाहून किंचित कमी असतो. नवीन शरीराची उत्पत्ती नसल्यामुळे प्राप्त अंतिम आकार बदलण्याचे कारण उरत नाही.

एकदा अंतिम साध्याचे स्वरू प ठरल्यावर साधनाचाही विचार ओघाने येतोच. या बाबतीत जैन धर्माने निश्चित असे मार्गदर्शन केले असून सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान व सम्यक् चारित्र या तिन्हीच्या पूर्णतसे मोक्षमार्ग मानेल आहे. ‘ सम्यक्दर्शन - ज्ञान - चारित्राणि मोक्षमार्गः ’ असे आचार्य उमास्वामीनी मोक्षशास्त्र - तत्त्वार्थ सूत्राच्या प्रथमारंभी सांगितले आहे. यालाच जैन ग्रंथांतून ‘ रत्नत्रय ’ असेही संबोधिले जाते. हे तीन भिन्न भिन्न मोक्षमार्ग नसून त्यांची एकात्मता व पूर्णता हाच एकमेव मोक्षमार्ग होय. अन्य धर्मातील काह संप्रदाय (भगवतादी) केवळ दर्शन अर्थात श्रद्धेला - भक्तीला महत्त्व देऊन तेवढ्या एकानेदेखील मोक्ष मिळतो असे मानतात तर काही संप्रदाय (अद्वैत वेदान्ती आदी) केवळ ज्ञानाने किंवा मीमांसकादी काही संप्रदाय केवळ चारित्राने - क्रियामांडाने मोक्षप्राप्ती होते असेही मानतात. काहीजण या तीनपैकी दोन्हीनीही (भक्त व ज्ञान, भक्ती व क्रिया, किंवा ज्ञान व क्रिया एवढ्यानेही) मोक्ष मिळतो असे मानतात. पण ही मान्यता बरोबर नसल्याने जैन धर्म सांगतो. त्याचे म्हणणे एकेक वा दोघांचे युगल मोक्षाचे साधन होत नसून तिहीची सामूहिक पूर्णता मोक्षाचे साधन आहे. ज्याप्रमाणे रोग दूर व्हायचा असेल तर औषधाच्या उपयोगीपणावर केवळ विश्वास ठेवून किंवा त्याचे ज्ञान असून भागत नाही, तर विवेकपूर्वक त्याचे सेवनही केले पाहिजे; तद्वत् मुक्तीसाठी - देखील आत्मतत्त्वाची समीक्षीन श्रद्धा, त्याचे यथार्थ ज्ञान व त्याच्य स्वरपाशी पूर्ण समरसता, त्यात अंतर्लीनता या तिन्ही गोष्टीची जरुरी आहे.

या रत्नत्रयरू पी मोक्षमार्गाची नेहमी शिडोशी तुलना केली जाते. शिडीच्या दोन बाजूंच्या काठ्या म्हणजे सम्यक्दर्शन व सम्यक्ज्ञान आणि शिडीच्या पायच्या म्हणजे क्रमाक्रमाने सम्यक् चारित्राची वृद्धी होय. शिडीच्या साहाय्याने मंदिरात जायचे तर त्याच्या दोन्ही बाजू व पायच्या मजबूत व एकमेकांशी सुसंबद्ध पाहिजेत, तसेच मोक्षमंदिराकडे जाण्यासाठी वरील रत्नत्रयाची सुसंगत व एकात्मरू प आराधना हवी. तुटक वा खंडित आराधना उपयोगाची नाही.

१) सम्यक्दर्शन

देह, कर्म किंवा रागद्वेषादी विकारांहून भिन्न अशा शुद्ध आत्मतत्त्वाची प्रतीती - श्रद्धा हे सम्यक्दर्शन होय. वर सांगितलेल्या ७ तत्त्वांची ओळख झाल्याशिवाय हे सम्यक्दर्शन होत नाही; म्हणूनच ' तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यगदर्शनम् ' असे आचार्य उमास्वामी म्हणतात. वीतराग देव, निर्गन्ध गुरु व सिधान्तशास्त्र यांवर निःशंकितादी आठ अंगांनी सहित व शंकादी आठ दोष, आठ मद्, तीन मूढता व सहा अनायतने अशा पंचवीस दोषांनी रहित श्रद्धा हेही सम्यक्दर्शनच होय. समीचीन तत्त्वार्थ - श्रद्धानातूनच ही श्रद्धा उत्पन्न होते. यासंबंधीची विस्तृत माहिती जैन शास्त्रातून जागोजाग मिळते.

असे सम्यक्दर्शन ही मोक्षमंदिराची पहिली पायरी सांगितली गेली आहे. याशिवाय ज्ञान व चारित्रास सम्यक् पणाच प्राप्त होत नाही. मग त्यांची वृद्धी व शुद्धी दूरच. जहाजाला जसे सुकाणू तसे जीवनाला सम्यक्श्रद्धेचे सुकाणू हवेच. त्याशिवाय जीवननौका इष्टस्थळी पोहोचू शकत नाही. तिन्ही कालांत व तिन्ही जगांत सम्यक्त्वासारखा मित्र वा बंधू नाही व मिथ्यात्वासारखा शत्रू नाही; कारण या मिथ्यात्वामुळे अर्थात देहात्मबुद्धी व विषय - कषायासंबंधी प्रीती यामुळे हा जीव नाना कुयोनीमध्ये जन्म घेत भटकत राहतो. जेव्हा त्यास सम्यक्त्वाचा - शुद्ध आत्मतत्त्वाचा - बोध होतो, तेव्हा त्याचे भ्रमण थांबून त्याच्या उथानास सुरुवात होते. उच्च मनुष्यपर्याय, देवेन्द्रपद, चक्रवर्तित्व किंवा त्याहीवरचे अभ्युदयाचे सर्वश्रेष्ठ तीर्थकर पद ही सर्व या विशुद्ध सम्यक्दर्शनाची सुफले होत. ऐहिक अभ्युदयामधील असे एकही स्थान नाही की जे अशा सम्यक्दृष्टी आत्म्यास मिळत नाही; म्हणूनच या सम्यक्दर्शनाचे मोक्षमार्गात अतिशय महत्त्व गायिले गेले आहे. आत्मविकासाचा तो मूलमंत्र होय.

२) सम्यक्ज्ञान

वरील सम्यक्दर्शनाच्या धवल प्रकाशात शुद्ध आत्मतत्त्वाचे व त्याबरोबर अनात्मतत्त्वाचेही समीचीन ज्ञान हे ‘ सम्यक्ज्ञान ’ होय. श्रद्धेप्रमाणे ज्ञान हा वास्तविक आत्म्याचाच गुण; परंतु देहालाच आत्मा समजून परपदार्थात इष्टानिष्ट बुधदीचा व्यामोह (भ्रम) जोवर आहे, तोवर ती श्रद्धा व ते ज्ञान मिथ्या म्हटले जाते आणि तत्त्वनिर्णयातून तो भ्रम दूर होताच ती श्रद्धा व ज्ञान समीचीन होतात. या ज्ञानामळे आत्मा व अनात्मा यांतील स्वभावभेद स्पष्ट लक्षात येतो आणि त्यानंतर अनात्म तत्त्वासंबंधीचे, विशेषतः पंचेद्रियांच्या विषयासंबंधीचे आकर्षण- प्रीती कमी होत जाऊन स्वभावसिध्द आत्मगुणासंबंधीचे आकर्षण वाढते. त्यांचा क्रमाने विकास सुरु होतो. अशा रीतीने वस्तुतत्त्वाचा यथार्थ वोध हाच सर्व सुखाला व अभ्युत्थानाला कारणीभूत आहे.

या सम्यक्ज्ञानाचे मति, श्रुत, अवधि, मत: पर्यय व केवल असे पाच भेद आहेत. पाच इंद्रिये व मन यांच्या साहाय्याने जे ज्ञान होते ते मति. मतिज्ञानाने जाणलेल्या पदार्थाचे किंवा तत्संबंधी अन्य पदार्थाचे विशेष ज्ञान हे श्रुत, द्रव्य- क्षेत्र- काल - भाव यांच्या मर्यादेत रू पी पदार्थास आत्मिक शक्तीने जाणणे हे अवधि, त्याच मर्यादेत दुसऱ्याच्या मनातील विचारांना वा विषयभूत पदार्थाना आत्मिक शक्तीने जाणणे हे मनः पर्यय व लोक - अलोकातील सर्व द्रव्यांना त्यांच्या त्रिकाल अवस्थांसह युगपत् जाणणे हे केवलज्ञान होय. यातील पहिली दोन ज्ञाने इंद्रिये व मनाच्या साहाय्याने होतात; म्हणून ‘ परोक्ष ’ व बाकीची तीन आत्मसामर्थ्याने होतात म्हणून ‘ प्रत्यक्ष ’ म्हटली जातात. अवधि व मनःपर्यय ज्ञान अपूर्ण व मर्यादित असतात; म्हणून ‘ विकल प्रत्यक्ष ’ होत आणि फक्त केवलज्ञान हे संपूर्ण निर्मल असल्याने ‘ सकल प्रत्यक्ष ’ होय. यांचे विस्तृत वर्णन जैन शास्त्रांतून जागोजाग केले आहे.

संशय, विपरीतपणा व अनध्यवसाय (अनिश्चिती) हे तीन ज्ञानांतील दोष मानले जातात. या दोषांनी रहित असे सम्यक्ज्ञान हेच आत्म्याच्या खन्या सुखाचे कारण आहे. अज्ञानी जीव कोट्यवधी जन्म तप करू नही जी कर्मनिर्जरा करू शकत नाही, ती ज्ञानी पुरुष एका क्षणात करू शकतो, हा ज्ञानाचा थोर महिमा आहे. जन्म, जरा व मरण या अनादिकालीन रोगांना

निवारण करण्याचे अपार सामर्थ्य या सम्यक्ज्ञानातच असल्याने आचार्यांनी याला इहलोकीचे ‘ परमामृत ’ म्हटले आहे. प्रसिद्ध छहढालाकार पं. दौलतरामजी म्हणतात:

ज्ञानसमान न आन जगतमें सुख को कारण ।
इहि परमामृत जन्म- जरा - मृति - रोगनिवारण ॥

३) सम्यक्ज्ञारित्र

हिंसादी बाह्य पापक्रिया व रागद्वेषादी अंतरंग विकार यांच्या विरोधातून प्रकट होणारी आत्म्याची विशेषशुद्धी हे ‘ सम्यक्ज्ञारित्र ’ होय. सम्यक्दर्शन व सम्यक्ज्ञानातूनच असे चारित्र विकास पावते; म्हणून चारित्राला या दोघांची नितांत आवश्यकता आहे. त्या अभावी कितीही चांगले आचरण घडत असले तरी आत्मश्रद्धा व आत्मज्ञानाचा प्रकाश त्यामागे नसल्याने ते मिथ्या चारित्र गणले जाते. समीचीन तत्त्वश्रद्धा व ज्ञानपूर्वक असणारे चारित्रच अनंत कर्माची निर्जरा करू शकते व चित्ताला खरी शांती आणि आनंद देऊ शकते.

या सम्यक्ज्ञारित्राचे जीवाच्या आंतरिक पात्रतेनुसार आंशिक व पूर्ण, अर्थात ‘ विकल ’ व ‘ सकल ’ असे दोन भेद आहेत. श्रावकांच्या आंशिक (रथूल) अहिंसादी व्रतांना अणुव्रत किंवा विकल चारित्र म्हणतात आणि निर्ग्रंथ संयमी मुनीच्या पूर्ण अहिंसादी व्रतांना महाव्रत किंवा सकल चारित्र ही संज्ञा आहे. व्रते तीच, पण पालन करण्याच्या दक्षतेत व काटेकोरपणात आंतरिक विशुद्धीच्या तर मतेनुसार फरक असतो. श्रावकाला गृहप्रपंचाची जबाबदारी सांभाळून व्रतपालना करावयाची असते; म्हणून त्याच्या विशुद्धीला व त्यागाला मर्यादा पडते. अशी मर्यादा संन्यस्त मुनिजीवनात असत नाही; त्यामुळे ते पूर्ण त्याग करण्यास समर्थ होतात. व्रतसंयम किंवा चारित्राचे मूल प्रकार एकच. अहिंस, सत्य, अस्तेय (अर्चाय), ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह. या पाच स्वरू पाच्या चारित्राचा गृहस्थ, मग तो पुरुष असो वा स्त्री, आपल्या शक्तीप्रमाणे रथूल अर्थात अंशरू पाने अंगिकार करतो व मुनी सूक्ष्म अर्थात पूर्ण रू पाने करतो, श्रावक फक्त द्वीन्द्रियादि त्रस (रथूल)

जीवांची व तिही संकल्पपूर्वक हिंसा करीत नाही; मात्र गृहकृत्यातील आरंभरु प किया, उद्योग किंवा परचक्रशी विरोध, अन्यायाचा प्रतिकार आदी करताना होणाऱ्या हिंसेचा त्याला त्याग नसतो; कारण त्या गोष्टी प्रसंगानुरु प त्याला कराव्या लागतात. मुनीना मात्र या सर्वच प्रकारच्या (संकल्पी, आरंभी, उद्यमी व विरोधी) हिंसेचा त्याग असतो. सर्व प्राणिमात्रांशी उत्तम क्षमाभावानेच ते वागतात. हित - मित - प्रिय असेच बोलतात. कोणतीही वस्तू देत वा घेत नाहीत, सर्व स्त्रीजात त्यांना माता - भगिनी - समान असते. परिग्रहाचा लेशही ते जवळ बाळ्गात नाहीत.